

Синявська О. О.

*к.і.н., доцент кафедри історії
України ОНУ імені І.І.Мечникова*

ВИТОКИ КОМЕРЦІЙНОЇ ОСВІТИ В ОДЕСІ (ПЕРША ПОЛОВИНА XIX СТ.)

З початком XIX ст. Одеса стала найважливішим адміністративним центром і осередком комерційного життя на півдні. Бурхливий розвиток міста обумовив потребу у заснуванні навчальних закладів. Першим державним закладом в Одесі повинна була стати Одеська комерційна гімназія, ініціатива заснування якої вийшла від місцевого градоначальника герцога Рішельє. Ця ініціатива була підтримана владою і вже у квітні 1804 року Олександр I підписує указ про заснування в Одесі комерційної гімназії [7, с.8].

Історія комерційної освіти на півдні та, зокрема, в Одесі у першій половині XIX ст. доки ще не стали предметом окремого дослідження. Перші розвідки з цього питання з'явилися протягом періоду, що вивчається, але мали за мету вивчення конкретних навчальних закладів - Одеського комерційного училища [7] та Рішельєвського ліцею [8, 9]. Сучасні дослідники з невідомих причин «обходять» це питання або згадують лише побіжно. Тим не менш в Державному архіві Одеської області документальні джерела представлені матеріалами 44 фонду (Рішельєвський ліцей), до якого перенесено 6 збережених справ з фонду 320 (Одеська комерційна гімназія).

Мета даної статті - з'ясувати обставини та умови створення перших комерційних навчальних закладів в Одесі, прослідкувавши етапи реалізації державного освітнього плану на практиці у I половині XIX ст.

В межах Російської імперії на початку XIX ст. було засновано два комерційні навчальні заклади: в Одесі та Таганрозі. За «Планом для заснування в Одесі комерційної гімназії» [13, с. 228-324] навчальний заклад повинен був складатися з окремих училищ - парафіяльного, повітового, і власне гімназії, що відповідало плану міністерства народної освіти. Передбачалося, що це будуть не три окремі заклади, а три особливі відділи одного ж і того навчального закладу. Нижчий клас, або перше відділення, становило парафіяльне училище, в якому давалися початкові знання. Термін навчання тут складав один рік. Друге відділення утворювало повітове училище, де викладали священну історію, російську мову, чистописання, географію, загальну історію, арифметику і геометрію. Такий курс учні проходили б у два роки. Три вищих класи повинні були стати власне гімназичними. Тут планувалося викладання загальних предметів та передбачалося вивчення італійської, новогрецької та французької мов як найбільш вживаних в комерційних колах. Окрему групу складали спеціальні предмети: комерційна географія та історія комерції, логіка, психологія, моральність, природне право, філософська граматики, комерційне та морське право; алгебра, комерційна арифметика, геометрія, фізика, бухгалтерія тощо.

Нижчі класи майбутньої Одеської комерційної гімназії були відкриті 2 січня 1806 року, а ось відкриття власне комерційного відділення затягнулося на десятиліття.

За міністерським планом гімназія як державний навчальний заклад не була свого роду автономною, а перебувала у підпорядкуванні попечителя Харківського навчального округу, а директор її зобов'язаний підкорятися директору губерньської гімназії, яку передбачалося відкрити в Херсоні. Така непроста схема управління гімназією відповідала умовам університетського статуту 1804 року, але не влаштувала місцеве керівництво.

Все це привело до підтримки одеським градоначальником не комерційної гімназії, а альтернативного їй Благородного інституту. Обидва навчальних заклади знаходилися в одному приміщенні на вул. Гімназійній (зараз це вулиця Дерибасівська) і мали одного директора - Петра Вольсея. І Вольсей, і Рішельє любіювали в більшій мірі інтереси саме Благородного інституту, в результаті чого інститут у 1811 році отримав статус державного.

Училищний комітет Харківського університету намагався тримати ситуацію під контролем. До Одеси з інспекцією майже щорічно відправлялися візитатори - ревізори навчальних закладів із числа харківської професури, які пропонували різні заходи для покращення ситуації щодо відкриття вищих класів Одеської комерційної гімназії: від оновлення статуту і зміни навчального плану до ліквідації Благородного інституту [14]. Але справа вирішилася тільки в середині 1810-х років і зовсім іншим чином.

В офіційному листі міністра О. М. Голіцина попечителю від 10 травня 1817 року прослідувало розпорядження Харківському університету про «припинення будь-яких дій щодо Одеської гімназії і сполучних з нею повітового і парафіяльного училищ, а також і місцевого Благородного інституту, оскільки для цих закладів готується нове утворення» [8, с. 72]. Цим новим утворенням став Рішельєвський ліцей, який замінив і Одеську комерційну гімназію, і Одеський благородний інститут.

Загальні засади Статуту Рішельєвського ліцею 1817 року спиралися на «Начертання правил виховання в обоих Одесских благородних институтах» - план абата Ніколя, складений ще у 1814 році [10]. Комерційна гімназія та Благородний інститут були об'єднані в ліцей, але новоутворений навчальний заклад потрапив у підпорядкування попечителю Харківської навчальної округи.

Комерційні науки в Рішельєвському ліцеї викладалися в окремому додатковому училищі. Корпус вихованців поділявся на «внутрішні класи», які наслідували колишній Благородний інститут, та «зовнішні класи», які складалися переважно із вихованців комерційної гімназії. Освіта в ліцеї поділялася на підготовчу, літературну (класи граматики, словесності та риторики) та «вищі науки» - математика і філософія. При ліцеї існувало початкове училище, що утворилося на базі колишніх приходського і повітового училищ, та двох додаткових училищ - училища правознавства і політичної економії та комерційного училища. До Комерційного училища могли прийматися ті пансіонери, які по закінченню ліцею збиралися займатися торгівельними справами, а також учні «зовнішніх класів» після закінчення класів граматики і словесності. Тут у перший рік мали викладатися «пристосовані до комерції» арифметика та алгебра, комерційна географія та історія комерції, а у другий рік навчання - комерційне та морське право, ведення бухгалтерських книг. Передбачалося також вивчення італійської та німецької мов [11].

Посаду професора комерційних наук у 1817 - 1820 рр. обіймав І.Д. Жаданов. Він закінчив Харківський університет зі званням кандидата й у 1814 - 1818 роках був вчителем математики, фізики, комерції і бухгалтерії в Одеській комерційній гімназії [1, арк. 14-15]. При утворенні ліцею йому тимчасово була доручена кафедра комерційних наук з умовою, що коли розпочнеться викладання у класі математики та філософії, він отримає кафедру фізико-математичних наук. Проте, після відкриття відповідних класів, абат Ніколь підшукав іншого викладача на кафедру математики і фізики. З 1822 року кафедру комерційних наук займав Платон Олексійович Симонович, який у 1832 році був затверджений у званні

професора комерційних наук ліцею і читав курси політичної економії, комерції, історії торгівлі, бухгалтерії.

У 1823 році управляючим Рішельєвським ліцеєм став начальник південних військових поселень генерал-лейтенант граф Іван Йосипович Вітг. Згідно з рескриптом Олександра I на ім'я міністра народної освіти І. Й. Вітг прийняв на себе безпосередній нагляд за навчальним закладом. У червні 1825 р. міністр О. С. Шишков повідомив графа Вітга про те, що з метою складання загальною Статуту університетів та училищ у Петербурзі з членів Головного правління училищ утворений особливий комітет, який мав збирати пропозиції стосовно різних змін і покращень, необхідних для поліпшення становища вищих навчальних закладів, у тому числі Рішельєвського ліцею. У зв'язку з цим у канцелярії графа Вітга був розроблений проект нового Статуту Рішельєвського ліцею [2, арк. 16-40зв]. За цим проектом передбачалося зберегти колишній устрій ліцею з певними незначними змінами. Зокрема, зберігався б поділ на власне ліцей, Педагогічний інститут, зовнішнє училище і початкове училище; навчання мало тривати 10 років і складатися з 5 класів по 2 роки у кожному. Навчання передбачалося за трьома відділеннями: підготовчим (I клас), середнім (II - III класи) і вищим (IV - V класи). Вихованці, що готувалися до заняття торгівлею, могли б по закінченні четвертого класу вступати до особливого «комерційного класу», а так звані додаткові училища у «Проекті» не згадувалися. До кола предметів, що викладалися би в «комерційному класі» мали увійти: комерційна математика і географія, історія комерції, торгівельне і морське право, товарознавство, бухгалтерія, італійська та німецька мова. Як бачимо, у порівнянні зі Статутом 1817 року курс наук мав дещо розширитися, проте цей проект не був втілений у життя, хоча певні його положення були враховані при подальших перетвореннях в ліцеї.

Докорінні зміни в ліцеї пов'язані з директором Іваном Семеновичем Орлаєм, який від міністра народної освіти отримав повноваження, щоб «після прийняття посади директора, виникнувши докладно в усі частини управління цим закладом, зробити своє подання про ті зміни у Статуті ліцею, які знайде необхідними». До початку січня 1827 року І. С. Орлай спромігся підготувати проект нового Статуту ліцею [3, арк. 1-27зв]. На думку директора, такий навчальний заклад як ліцей мав відповідати двом університетським факультетам (філософському і юридичному) та призначався для опанування вищими науками. Проект передбачав загальну реорганізацію навчального закладу. Ліцей мав складатися з трьох частин: власне ліцею, гімназії та початкового училища. Ліцейські класи поділялися на два відділення: філософське та політико-юридичне, до останнього передбачалося включити як окремі предмети політичну економію і комерцію.

І. С. Орлай розумів, що ухвалення запропонованого ним нового статуту неможливо раніше, ніж набуде чинності новий загальноросійський статут гімназій і училищ, який розроблявся в той час міністерством народної освіти. Тому у вересні 1827 року він запропонував начальству тимчасово запровадити новий перелік розподілу навчальних предметів в Рішельєвському ліцеї до запровадження нового Статуту цього закладу [3, арк. 8-18зв].

Після утворення Одеського навчального округу в 1830 році безпосередніми керівниками Рішельєвського ліцею стали попечителі новоутвореного округу. Першим попечителем був Никифор Федорович Покровський. Внаслідок запровадження у дію «Статуту гімназій та училищ повітових і парафіяльних» 1828 року у системі освіти Російської імперії сталися значні зміни. У зв'язку з цим у Комітеті влаштування навчальних закладів міністерства народної освіти був розроблений новий Статут Рішельєвського ліцею, затверджений 29 травня 1837 року [6, с. 205-206, 235].

Ліцей остаточно відокремився від гімназії й перетворився на вищий навчальний заклад. Втім, зв'язок між ними залишився, бо обидва заклади й надалі очолював директор ліцею, а гімназія вважалася установою для підготовки молодих людей до вступу в ліцей. За Статутом 1837 року ліцей складався з двох відділень - юридичного і фізико-математичного. Студенти юридичного відділення мали вивчати такі предмети як латина, римське право, енциклопедія та історія правознавства, російське законодавство, практичне судочинство, а фізико-математичного - чисту і прикладну математику, фізику і фізичну географію, природничу історію, хімію, технологію, комерцію. Загальний термін навчання в ліцеї дорівнював 3 рокам, складався з трьох курсів та розподілявся на півріччя (семестри).

Новий Статут запроваджувався у дію з 1 січня 1838 р. Безпосереднім втіленням його у життя мав зайнятися Дмитро Максимович Княжевич, призначений 1837 р. попечителем Одеського учбового округу. У ньому вдало поєднувалися адміністративна досвідченість, чималі організаторські здібності і жваве зацікавлення у розвитку просвіти, науки і культури. Ознайомившись на протязі трьох років з ходом навчання, Д. М. Княжевич у серпні 1840 р. підготував «План перетворення учбової частини ліцею» [4, арк. 1-40], як він вказував: «для досягнення більшої повноти й стрункості в усіх частинах її, рівно як і для більшої відповідності місцевим потребам краю, у якому цей заклад є єдиним вищим училищем» [4, арк. 1-13зв].

Д. М. Княжевич вважав, що юридичне відділення вже мало внутрішню і зовнішню єдність, обумовлену повнотою кола наук, які там викладалися, але на фізико-математичному відділенні були поєднані зовсім різнорідні науки, притому в такій кількості, яка надто обтяжувала слухачів. У зв'язку з цим попечитель висунув пропозицію заснувати третє відділення, де було б зосереджено викладання природничих і господарських наук. Це нове відділення мало отримати назву економічного чи камерального (за прикладом німецьких університетів). Важливим плюсом було те, що для заснування нового відділення не було потреби збільшувати кількість кафедр і викладачів: Д. Княжевич пропонував доручити професору комерції додатково читати вступ до камеральних наук і курс політичної економії.

Наполегливість увінчалася успіхом: 11 листопада 1841 р. імператор затвердив новий розклад навчальних предметів у ліцеї, згідно з яким утворювалося камеральне відділення з наступними предметами: політична економія («державне господарство») і торгівля, фізика і фізична географія, хімія, природнича історія, сільське господарство, архітектура (для бажаючих; в дійсності не викладалася), огляд російських законів. Новозасноване камеральне відділення прийняло перших

студентів вже у 1842/43 академічному році, а незабаром стало найчисленнішим за кількістю слухачів ліцейським відділенням.

В наступні роки керівники Рішельєвського ліцею прагнули покращити камеральне відділення. У цьому аспекті заслуговує на увагу записка ад'юнкта ліцею В. П. Пахмана «Мнение о камеральном отделении при Ришельевском лицее». На думку В. П. Пахмана, слід було цілком переглянути систему навчання на камеральному відділенні і влаштувати його таким чином, щоб студенти вивчали лише власне камеральні науки, а саме: сільське господарство, лісоводство, гірничу промисловість разом з мінералогією, ботанікою, зоологією, метеорологією, мануфактурну і фабричну промисловість разом з технологією, політичну економію разом з політичною арифметикою, комерцію [5, арк. 32-32зв].

Розглядаючи цей новий розклад предметів, міністр С. С. Уваров помітив, що предмети камерального відділення ліцею значно відрізняються від тих, що викладалися на подібних відділеннях Петербурзького і Казанського університетів. Тому, прагнучи встановити однаковість у вищих навчальних закладах імперії, міністр наказав Раді ліцею переглянути коло предметів камерального відділення і привести його у відповідність до університетських зразків. Задовольняючи вимогу міністра, Рада у грудні 1845 року встановила для студентів-камералів викладання таких предметів як закони про фінанси і повинності, огляд державних установ Російської імперії, російські цивільні і карні закони [5, арк. 65-70].

У 1850-х роках Рішельєвський лицей переживав кризу. Серед викладачів точилися гострі дискусії щодо мети існування ліцею: бути йому фаховим чи загальноосвітнім навчальним закладом. Логічною у такій ситуації виглядає доповідна записка Миколи Івановича Пирогова, який у жовтні 1856 року був призначений попечителем Одеського навчального округу. Прибувши до Одеси, М. І. Пирогов звернувся до Ради ліцею із запитом про становище ліцею та необхідність змін навчального плану. В результаті була складена записка «О ходе просвещения в Новороссийском крае и о вопиющей необходимости преобразования учебных заведений» [12, с. 56-70], де висловлювалася ідея перетворення Рішельєвського ліцею в університет, що і було здійснено в наступне десятиліття.

Отже, витоки комерційної освіти в Одесі можна віднести до перших років XIX ст. - саме тоді виникає ідея створення комерційної гімназії. Але реалізована ця ідея була тільки у стінах Рішельєвського ліцею: створенням спочатку Комерційного училища при лицей, а згодом - окремого камерального відділення.

Література:

1. Державний архів Одеської області (далі - ДАОО). — Ф. 44 (Рішельєвський лицей, справи фонду Одеської комерційної гімназії). — Оп. 1 (1804 - 1817). — Спр.15 (Послужные списки преподавателей Коммерческой гимназии).
2. ДАОО. - Ф. 44 (Рішельєвський лицей). - Оп. 1 (1825). - Спр. 75 (Касательно мнений о дополнении Устава Ришельевского лицея).
3. ДАОО. — Ф. 44. — Оп. 1 (1827). — Спр. 1 (Донесение об Уставе, штатах и состоянии Ришельевского лицея).

4. ДАОО. — Ф. 44. — Оп. 2 (1840). — Спр. 105 (Об изменении общего состава учебной части в лицее и о прибавлении к находящимся в сем заведении двум отделениям третьего - камерального).
5. ДАОО. — Ф. 44. — Оп. 2 (1845). — Спр. 60 (О составлении нового распределения преподавания в лицее в трех отделениях).
6. Исторический обзор деятельности министерства народного просвещения. 1802-1902 / Составил С. Рождественский. — СПб, 1902. — 785 с.
7. Исторический очерк Одесского коммерческого училища / Составил П. А. Искра. — Одесса, 1887. — 285 с.
8. Ленц Н. И. Учебно-воспитательные заведения, из которых образовался Ришельевский лицей. 1804-1817. — Одесса, 1903. — 386 с.
9. Михневич И. Исторический обзор сорокалетия Ришельевского лицея с 1817 по 1857 год. — Одесса, 1857. — 200 с.
10. Начертание правил воспитания в обоих Одесских благородных институтах. - Одесса, 1814. — 27 с.
11. Образование и устав Ришельевского лицея в Одессе. — СПб, 1818. — 88 с.
12. Пирогов Н. И. Избранные педагогические сочинения / Отв. редактор А. Н. Алексюк. — М., 1985. — 563 с.
13. Сборник постановлений по министерству народного просвещения. Т.1: Царствование Александра I. — 2-е изд. — СПб, 1875. — 1864,43 с.
14. Скалковский А. Материалы для истории образования в Одессе. Отд. оттиск. — Одесса, 1859. — 23 с.